

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

(Հ. Վ. Հաջունիի երկրորդ յօդուածին առթիւ)

Բ.

ՏԵՐՏՈՒՂԻԱՆՈՍԻ ԱԿՆԱՐԿԱՆԸ ՄԵՆ ՀԱՅԲՆ Է

Հին մատենագիրներ ՀԱՅԲ ըսելով կը հասկընան բնդհանրապէս ՄԵՆ ՀԱՅԲԸ, և անդիճելի փաստեր կան առ այդ:

1.—Եռայեայ ԼԷ. ՅՏին մէջ կը կարդանք որ երբ Ասորեստանի թագաւորը Սենեքերիմ, Նինուէ՝ իր տան մէջ՝ կ'երկրպագէր Նեսրաք կուռքին, իր երկու զաւակները, Ազրա-մելէք և Սարասար, սպաննեցին զինքն և «ինքեանք զնացին փախստական ի ՀԱՅՍ»:

Եռայեայ երբայերէն բնագիրը փոխանակ օի Հայասի ունի «յերկիրն Արարայայ» (հմտ. Դ. Թգր. ԺԺ. 37): Ս. Գիրքին յոյն թարգմանիչները, երբ Արարային տեղ Արմենիա կը զնեն, անշուշտ շատ լաւ գիտնալով թէ Արարայը կը զտնուի Արմենիայի մէջ, կը հաս-կընան բուն Հայաստանը, այսինքն ՄԵՆ ՀԱՅԲԸ, և ոչ թէ Փոքրը: Գալով Տերուդիանոսի այն ալ անտարակոյս ՄԵՆ ՀԱՅԲԸ կամ սուրբգրական Արմենիային կ'ակնարկէր երբ Գործք Առաքելոցի ծանօթ համարին (Բ. 8-11) մէջ Նովադի (Հրէաստան) տեղ կը զնէր Armenia (Հայաստան), Պարթևաց, Մարաց, Իլամացոց, Էւայն, սահմանակից կամ մերձաւոր երկիրներու շարքին: Առանց այլեւայլի, արդէն այս իրարու սահմանա-կից երկիրներու աշխարհագրական դիրքը ցոյց կուտայ թէ խօսքը ՄԵՆ ՀԱՅԲԸ վրայ է:

2.—Կ'արժէ աչքի առնել ունենալ նաև Սարաբոնի (+24?) աշխարհագրութեան քարտէս-ներէն ԺԲԴը, Armenia et Adjacentes Regionesը, ուր Մեծ Հայքը (Armenia Magna) կը տարածուի լայնութեան 36էն 42 և երկայնութեան 36էն 46 աստիճաններուն վրայ, զուրս յորդելով այդ աստիճանագիծներէն, իսկ Փոքր Հայքը (Armenia Parva) համե-մատաբար շատ փոքր երկիր մը կը Ֆեայ Մեծ Հայքի արեւմտեան հարաւային ծայրը, լայնութեան 39էն 41 և երկայնութեան 35-38 աստիճաններուն միջև, սեղմուած Կա-պադովկիոյ և Պոնտոսի մէջտեղ, նոյն իսկ զրկուած Մեկիտինէէն, որ մնացած է Կապա-դովկիոյ մէջ, և իրբն նշանաւոր քաղաք ունենալով միայն Նիկոպոլիսը:

3.—Փոքր Հայքի աշխարհագրական և քաղաքական կացութիւնը այնպէս էր հին ատենները որ զրեթէ անկախ երկիր մը չեղաւ, և հետեւաբար կարելի չէր որ այդ իսկ պատճառով Հայք ըսուած ատեն Փոքրը հասկըցուէր, երբ անդին կեցած էր ՄԵՆԸ:—

Th. Mommsenի սա գիտողութիւնները շատ կարեւոր են Փոքր Հայքի մասին «թէ Պոնտոսի թագաւորութիւնը այս ժամանակներ (ն. Ք. 156-120) որչափ կըցաւ տարածուիլ մինչև Կովկաս և մինչև Եփրատի ափերը, ճշգրիտ կերպով չի կրնար սահմանուիլ: Բայց այնպէս կ'երեւի թէ իր մէջ առած էր Հայաստանին արեւմտեան մասը, զրեթէ Էնտէրէկը և Տիգրիկը, կամ փոքր ըսուած Հայքը, իրբն կախում ունեցող աստորապո-թիւն մը, մինչ Մեծ Հայք և Նոփք առանձին և անկախ թագաւորութիւններ էին:

Դարձեալ, Փոքր Հայք իր այդ կախեալ իշխանութիւնէն ալ զրկուեցաւ և ամբող-ջական մասը կազմեց Պոնտոսի թագաւորութեան (ն. Ք. 92): Այս կարգադրութիւնը ընողն էր Միհրդատ, «որ շատ սերտ յարաբերութիւն մը հաստատեց Մեծ Հայքի թա-գաւոր Տիգրանի հետ, իր Կղէսպատրա աղջիկը հարսնութեան տուաւ անոր, և Տիգ-

(1) Strabonis Geographicorum Tabulae XV. Instruxit Carolus Mullerus, Parisiis, M Dccc Lxxx.

բան՝ իր աներոջ օգնութեամբ է որ կարող եղաւ թօթափել Արշակունեաց լուծը և առնոց տեղը բռնել Ասիոյ մէջ⁽¹⁾։

Փոքր Հայքի կցումը Պոնտոսի և Կապադովկիոյ շատ սուղի նստաւ ատոր հայութեան, այսինքն պատճառ եղաւ որ օտարանայ կամ այլասերի։ Հակառակ այս իրողութեան Ս. Բարսեղ իբրեւ Կապադովկիոյ թեմ, այս Փոքր Հայքին կ'ակնարկէ ՀԱՅԲ Ըսելով, ինչպէս յայտնի է իր թուղթերէն։

4.—Եւսերիոս կը պատմէ թէ Աղեքսանդրիոյ Դիոնեսիոս եպիսկոպոսը (248-265) ապաշխարութեան վրայ թուղթ մը գրեց Հայոց, որոնց եպիսկոպոսն էր Մենհրուժան.— «Նոյնպէս և առ Հայս վասն ապաշխարութեան, որոց եպիսկոպոս էր յայնժամ Մենհրուժան» (Եւսր. 2. իւլ)։

Եւսերիոսի այս վկայութիւնը շատ թանկագին է և ցոյց կուտայ թէ Լուսաւորչէն յառաջ ոչ միայն քրիստոնէութիւն կայ Հայաստանի մէջ, այլ և կազմակերպեալ եկեղեցի որուն նախնապետութեան գլուխը կը գտնուի Մենհրուժան եպիսկոպոս մը, որ ծանօթ է ժամանակին քրիստոնեայ աշխարհին, և որուն կարեւոր խնդրի մը մասին նամակ կը գրէ Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը։

Le Quien ինչպէս նաև L. Duchesne, այս Հայքով կ'ուզեն հասկնալ Փոքր Հայքը, առանց սակայն պատմական հիմքի։ Որովհետեւ հոս ալ խօսքը Մեծ Հայքի վրայ է, և այս մասին մեր կողմն ունինք Գէլցլըրը, որ նոյն ինքն Մենհրուժան անունին կոթնելով, կը հաստատէ թէ Եւսերիոսին ակնարկածը Մեծ ՀԱՅԲն է և ոչ թէ Փոքրը։— «Սերաստիոյ, Սերաստագլոսոյ, Նիկադոսոյ, Սատագայի և Ա(ռաջին) Հայոց եպիսկոպոսանիստ քաղաքաց եպիսկոպոսներու ցանկերը համեմատելով իրարու հետ՝ կը գտնենք որ արդէն Գ. Գ. և Ե. զարուց մէջ, յիշեալ տեղեաց առաջնորդք՝ որչափ զխտենք՝ բոլորն ալ յոյն-հռոմէական կամ Աստուածաշնչի բնիկ անուններ կը կրեն. նոյնը կարող ենք ըսել նաև Մելիտինէի թեմին համար։ Ապա կը հետեւի աստի, թէ Մենհրուժանայ եպիսկոպոսանիստ քաղաքը պէտք է փնտնել Մեծ Հայոց մէջ. որովհետեւ «Մենհրուժան» անունն իսկ բնիկ աղղային է և հայկական։ Սոյն անունը կը կրէ նաև այն պարսկամոլ ուրացող Արծրունի իշխանն, որուն համար կ'ըսէ Փաւստոս. «մի ոմն ի նախարարաց մեծամեծացն Մենհրուժան անուն Արծրունի» (Գ. իւլ)։ Զուր տեղ լինուողի ուրիշ Մենհրուժան մի հայկական հին գրականութեան և պատմութեան մէջ⁽²⁾։

Յայտնի է թէ սոյն անուն յատուկ և յայտարար է այն հին նախարարական ցեղին, որ Մենեքերիմէն սերեալ կը համարուի։ Արծրունիք կը բնակէին և կ'իշխէին ի բնէ մարական Վասպուրականի մէջ, զոր միայն Տիգրան՝ արքայից արքան կամ իր նախարարներէն մին՝ միացուց տէրութեան հետ։ Սոյն հարաւ արեւելեան նահանգը միշտ իրեն առանձին գոյութիւն մ'ունեցեր է քաղաքականօրէն։ Շատ վերջը, ամիրապետներու ժամանակ, երբ Հայաստան ազատեցաւ արաբացոց իշխանութենէն և հաստատուեցան Բագրատունի արքայից արքայ ի նմին ժամանակի կ'իշխէին նաև Արծրունիք Վասպուրականի մէջ՝ իբր անկախ փոքրիկ թագաւորք (reguli) զոր յոյնք՝ իշխան Վասպուրականի կը կոչէին։ Անտարակոյս Մենհրուժան եպիսկոպոսն այլ Արծրունեաց ցեղին շառաւիղ մ'էր։

ԳԺժրախտարար Ագաթանգեղոսի Հայոց դարձի պատմութիւնն կը լռէ բոլորովին հարաւ արեւելեան կողմերու մասին։ Հաւանականաբար այն գաւառներուն դարձն եղեր է Ասորոց կողմէն (Եղեւսիս կամ Մծրին), շատ աւելի կանուխ քան աշխարհին

(1) The History of Rome by Theodor Mommsen, Translated by William P. Dickson, The Popular Edition, London, 1880, III էջ 57-58, և էջ 281, Հմտ. Th. Reinach, Mithridate Eupator Roi de Pont, Paris, 1890, էջ 78-80։

(2) Զաւթանալի է որ բազմամասն պատմագէտն ուսադարեմէն վերաբաւ է Աղան Արծրունիին եղբայր **Մենհրուժան**, զոր կը յիշէ Փաւստոսը (Գրգ. սոյ. Վեմես, 1891, էջ 206, 286), Արծրունեաց պատմիչ Քոմման ալ ունի **Մենհրուժան Արծրունի** մը (Տոյ. Պեսք, էջ 109)։ Տե՛ս Մենհրուժանեան մասին Ferdinand Justi, Iranisches Namenbuch (1895, Marburg), էջ 209։

միւս զլիսաւոր մասն, և այնու միայն կարելի է բացատրել Մերութան եպիսկոպոսին զոյութիւնը վաղ իսկ յամին 250» (Հ. Կիցիւր, ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ Կամ Հայկական Եկեղեցւոյ Սկզբնաւորութիւնը Թրգմ. Հ. Յովհան. Թորոսեան. տպ. Վենետիկ—Ս. Ղազար. 1896. էջ 159-161):

Կոնիքիւրն ալ կ'ընդունի թէ Մերութան եպիսկոպոսն է Արծրունեաց, և նոյն իսկ շատ յառաջ կ'երթայ դիտել տալով թէ Մերութան եպիսկոպոս որդեկրական (adoptionist) եղած ըլլայ, և թէ ճիշդ ասոր համար է հայ պատմիչներ չեն ուզած յիշել Մերութանի անունը, եւայլն⁽¹⁾:

Մեր ուսումնասիրութեան համար կարեւոր կէտը Կոնիքիւրի հաւաստումներուն մէջ սա է թէ Լուսաւորէն յառաջ ոչ միայն քրիստոնէութիւն մը կայ Հայաստանի մէջ, այլ նաեւ կաղմակերպեալ եկեղեցի մը, որուն գլուխը կը գտնուի Մերութան եպիսկոպոս Արծրունեաց:

5.—Անդրադառնալով Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացւոյ թուղթին, դիտել կուտանք թէ Մերութան եթէ ունէ քաղաքի պարզ եպիսկոպոսն եղած ըլլար, հաւանաբար Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը այդպիսի կարեւոր նիւթի մը մասին պիտի չգրէր անոր: Դիոնիսիոս իր ժամանակը զբաղեցնող նիւթի մը (Ապաշխարութեան) մասին այլեւայլ տեղեր նամակներ կը գրէ, և բնական է որ Հայաստան գրուած նամակ մը, պիտի ուղղուէր Հայաստանի եկեղեցւոյն պետին: Եւ Եւսեբիոս ալ ճիշդ այս պատճառով է որ կարեւորութիւն տուած է Հայաստան («առ Հայս») ուղղուած նամակին:

Կարելի է նաեւ դիտել տալ որ եթէ Մերութան պարզ եպիսկոպոս մը եղած ըլլար, Դիոնիսիոս միայն անոր պիտի չգրէր, այլ Փոքր Հայքի ուրիշ եպիսկոպոսներուն ալ պէտք էր գրել: Ընդհակառակն պէտք է ընդունիլ որ ծանօթ Աթոռէ մը ուրիշ ծանօթ Աթոռ գրուած թուղթ մըն է այդ. ուրիշ խօսքով՝ Աղեքսանդրիոյ «Հայրապետը» Հայոց «Կաթողիկոսին» է որ կը գրէ, և ոչ թէ եպիսկոպոսի մը:

Պահ մը ենթադրելով որ Մերութան Փոքր Հայքի մէջ է, ուրեմն այդ կերպով կ'ընդունուի թէ Լուսաւորէն յառաջ կաղմակերպեալ եկեղեցի կայ Փոքր Հայոց մէջ: Բայց այն ատեն ինչպէս կարելի է մեկնել սա երեւոյթը թէ Փոքր Հայք քրիստոնեայ եղած է Լուսաւորէն յառաջ, բայց Մեծ Հայք հեթանոս է մնացեր մինչեւ Լուսաւորիչ: Կարելի չէ որ այդպիսի քիզ մը պաշտպանութի իրրեւ պատմական իրողութիւն:

Քնդիքը այս տեսակէտէն ալ քննուած ատեն կը տեսնենք որ ողջմիտ տրամաբանութիւնը Մեծ ՀԱՅԲԻ հետ է, և հետեւաբար Տերտուղիանոսի ակնարկածն ալ Մեծ ՀԱՅԲԻն է, որ արդէն կաղմակերպեալ եկեղեցի ունի և Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացիի ատենն այդ եկեղեցւոյն գլուխն է Արծրունեաց Մերութան եպիսկոպոսը:

6.—Մերութան եպիսկոպոսի մասին Ամեն. Դուրեան Սրբազանի կարծիքն ալ հարցուցինք, որ բարեհաճեցաւ պատասխանել մեզ հետեւեալ կերպով.

—«Մեր կարծիքն այն է՝ թէ Եւսեբիոսի յիշած Մերութանը Մեծ Հայքի եպիսկոպոս էր, և ոչ Փոքր Հայքի, ուր Դ. գարուն կարելի չէ ո'չ զուտ հայ բնակչութեան կեդրոններ գտնորոշել և ո'չ յոյն եպիսկոպոսական աթոռներու միջեւ ազգայնօրէն ուրոյն աթոռի մը գոյութիւնը ենթադրել: Եկեղեցւոյ պատմիչին ակնարկած Հայաստանը ա'յն աշխարհն էր՝ ուր կանուխէն Հռոմի նիզակակից ու բարեկամ, քրիստոնեայ և բարեպաշտ ժողովուրդ մը կ'ապրէր ինք իր մէջ, և ինքզինքն ալ յետոյ բանակներով կը պաշտպանէր Մաքսիմիոս Դաժայի բռնաւորութեան դէմ: Եթէ Մերութան Փոքր Հայքի մէկ անկիւնը գրած ըլլար իր աթոռը՝ ինչ հանգամանքով կրնար Հայաստանի հաւասարակշիւ եպիսկոպոսը նկատուիլ ուրիշներէ, և ինչ պէտք կար որ իրեն այնքան մօտիկ գտնուող աթոռները անտեսելով մինչեւ Աղեքսանդրիա դիմէր ապաշխարութեան հրահանգ մը խնդրելու համար:

(1) The Key of Truth. p. CIX, նաեւ Հմմտ. p. CH—GIV.

